Från hall till kyrka

AV STEN TESCH

Sveriges kristnande skedde inte över en natt, utan var en lång process som varade i flera hundra år. Man brukar säga att det började med Ansgars besök i Birka 829-30. Under 1000-talet var kristendomen ännu huvudsakligen en angelägenhet för en aristokratisk elit, kungen och hans män, precis som asatron en gång hade varit ett överklassfenomen. Folkflertalet var troligen mer knutna till naturväsen av olika slag.

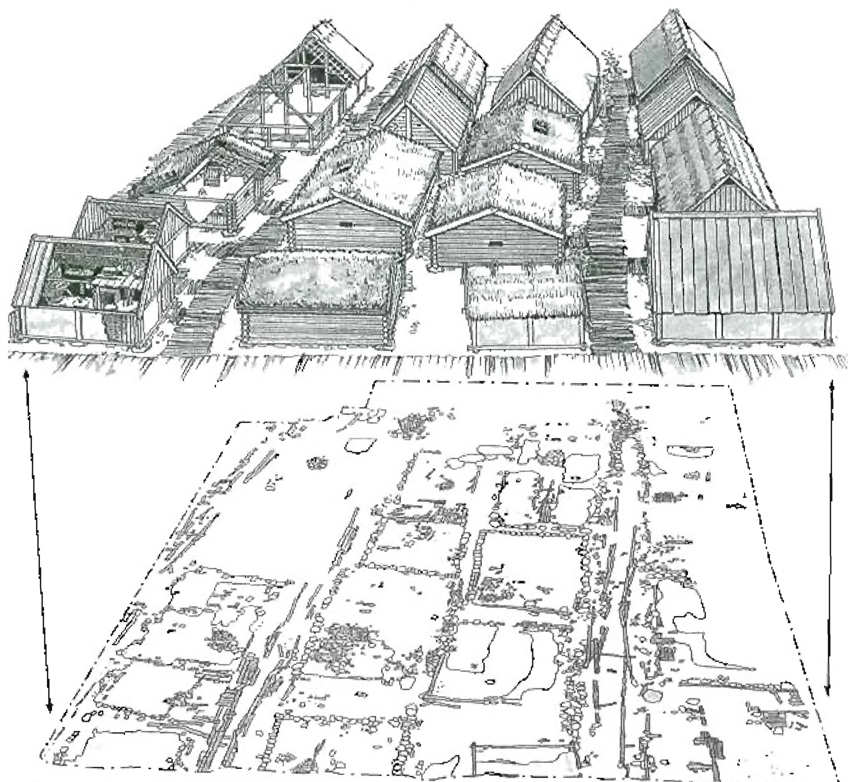
Trots de många utgrävningar som skett i Sigtuna har arkeologerna inte funnit några spår av de första träkyrkorna, som måste ha föregått stenkyrkorna. Beror det på att man grävt på fel platser eller är spåren i marken alltför diffusa och svårtolkade?

En möjlig förklaring kan också vara att det inte funnits några träkyrkor, i varje fall inte under stadens allra äldsta skede, under missionstiden. Trots frånvaron av kyrkor har det även då funnits rum för den kristna kulten.

Det viktiga för kungamakten var att kristendomen tillhandahöll en ideologi som gjorde det möjligt att upprätta herravälde över allt större områden. Det är här som Sigtuna kommer in i bilden. Staden anlades omkring år 980 som en maktpolitisk stödjepunkt för kungamakten. Att döma av det arkeologiska materialet var Sigtuna redan från början ett samhälle som var starkt präglad av kristen tro.

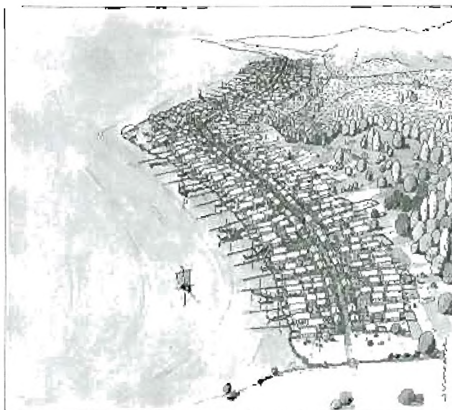
Under 1000-talets första hälft bestod bebyggelsen i Sigtuna av drygt hundratalet stadsgårdar. I en vid halvcirkel bakom bebyggelsen låg ett tjugotal tidigkristna begravningsplatser; gravgårdar. Gravarna är så gott som uteslutande öst-västligt orienterade skelettgravar med inga eller ringa gravgåvor. I några fall sammanfaller dessa gravgårdar med de senare kyrkogårdarna.

I stadens västra del, i kv. Nunnan, har flera gravgårdar under flat mark undersökts. Gravarna ligger förhållandevis

TECKNING: MATS VÅNEHEM

Fyra stadsgårdar i Sigtuna från 1000-talets mitt. Hallbyggnaderna befinner sig längst bak på varje tomt. Tolkning: Björn Petterson.

TECKNING: JACQUES VINCENT

Sigtuna under 1000-talet vy från öster.

Hedareds senmedeltida stavkyrka, den enda bevarade i Sverige. Resealtaret nedan från samma kyrka i dess enklaste form, en trasig sepulkralsten infattad i en enkel träskiva.

FOTO: ATA

glest med ett par meters mellanrum. Detta kan tolkas så att gravarna ursprungligen varit utmärkta ovan mark. Gravarnas öst-västliga orientering är inte lika strikt genomförd som på en kyrkogård där gravarna orienterar sig efter en kyrkobyggnad. Varken stolphål eller gravtomma ytor som kan peka på en kyrka har framkommit.

De som begravdes i det äldsta Sigtuna var sannolikt inte i första hand gårdsägarna, kungens man, utan de som stod utanför ättgemenskapen: husfolk, hantverkare m.fl., som man höll i staden för att sköta stadsgården och för att tillverka vackra ting. Gårdsägarna däremot begravdes hemmavid, på den fäderneärvda gården på landet där den hedniska ättebacken successivt kom att omvandlas till en kristen begravningsplats. I många fall kom dessa konverterade ättebackar att nyttjas till mitten av 1100-talet.

Hur skall frånvaron av kyrkor under stadens äldsta skede förklaras? Om vi bortser från att vi trots allt inte grävt tillräckligt eller på rätt platser kan det finnas en alternativ förklaring. I Norge där det finns ganska gott om tidiga träkyrkor har ännu ingen kunnat dateras före 1050. Dessförinnan, antar norska forskare, att "det pastorala arbetet" skett utan en speciell kyrkobyggnad. Mässan hölls troligtvis i gårdens hall och de döda begravdes på invigda begravningsplatser. Det är inte orimligt att tänka sig en liknande situation i Sigtuna.

Längst bak på varje stadsgårdstomt i Sigtuna, vanligtvis som det fjärde huset från gatan, låg en hallbyggnad med en eldstad i husets mittlinje och med bänkar längs sidorna. Hallens väggar var vanligtvis byggda i skiftesverksteknik, ibland var vägglinjen krumböjd som ett konservativt arv från förhistorisk tid. Hallen var gårdsägarens representativa byggnad och som sådan också ett arv från förkristen tid. De vikingatida kunga- och stormannahallarna på landsbygden var dock betydligt större än hallbyggnaderna i staden. De senare var närmast ett slags filialer. I hallen stod högsätet, här utspisades gäster, här gjordes affärer och här hade också den kristna kulten, liksom tidigare den hedniska kulten, en plats.

Heliga stenar

För den kristna kulten, för att kunna hålla mässa, var inte byggnaden som sådan det primära utan det var det invigda altaret. Oavsett var kulten utövades symboliserade altaret den gudomliga närvaron.

En intressant föremålsgrupp i det här sammanhanget är s.k. sepulkralstenar. En sepulkralsten är ett invigt lock till en

FOTO:GABRIEL HILDEBRAND RAA

Överst träkors från tidigt 1000-tal påträffat i kv. Professorn 1 vid utgrävningar 1999-2000.

Under sepulkralsten (täcksten) av grekisk porfyrit påträffad i kv. Professorn 4 vid utgrävning 1996.

relikgömma i ett altarbord av sten eller trä. Den lilla stenplattan i altarbordet har också setts som en symbol för lockhällen till Kristi grav.

Under de senaste årens utgrävningar i Sigtuna har sex sådana stenar påträffats. Inte i anslutning till någon av kyrkorna utan vid utgrävningar av kulturlager i stadsgårdsmiljö. Den senaste framkom vid utgrävningen i kv. Professorn förra året, i en kontext som daterats till början av 1000-talet. Bergarten är mörkgrön grekisk porfyrit med inslag av dekorativa ljusare fältspatskristaller. Till formen är de rektangulära plattor, upp till en decimeter långa, och slipade på alla sidor. Enstaka sepulkralstenar av grekisk porfyrit är kända från andra platser i Skandinavien, men antalet påträffade stenar ställer Sigtuna i en särskild dager.

I romarriket användes den gröna porfyriten som golvplattor i tempel, bad och liknande byggnader. Senare, uppbrutna ur golvet, har de fått en sekundär användning i ett kyrkligt sammanhang. Andra färggranna och ovanliga bergarter som t.ex. rödaktig porfyr och marmor har också använts som lockhällar. Flera sådana är kända bl. a. från Öland och Småland.

Resealtare

En invigd sepulkralsten kunde också tjäna som resealtare, vilket möjliggjorde att mässan kunde förrättas i andra lokaler än kyrkor. Till en början var de endast tillåtna för andliga och världsliga furstar att användas under resor, senare även för missionsbiskopar. I den första kända uppsalabiskopens, Siwardus', testamente från år 1157 omtalas "bära altarstenar för mässa på annan plats än invigd kyrka".

I sin enklaste form är den invigda stenen infattad i en platta av trä eller metall, inte större än att kalk och patén nätt och jämnt får plats. Det lilla resealtaret från Hedareds stavkyrka är ett belysande exempel på detta. De kan dock vara betydligt mera exklusivt utformade. Ett exempel på detta finns idag utställt på Louvren i Paris. I detta resealtare är lockhällen, även denna av grekisk porfyrit, stor som rejäl flintyxa och träskivan täckt av ett förgyllt silverhölje med elegant dekor.

De sepulkralstenar som påträffats i Sigtunas svarta jord är naturligtvis bara en bråkdel av de som en gång funnits i staden. Kanske fanns det ett litet flyttbart träaltare med en infattad sepulkralsten på de flesta av gårdarna i Sigtuna? Senare kan en del av dessa stenar flyttats till kyrkor i Sigtunas omland medan andra, av någon anledning, hamnat i jorden.

Kors av trä

I ungefär samma tidshorisont som den senast funna sepulkralstenen påträffades ett litet träkors, mindre än två decimeter högt. Korsets två delar var ihopfogade på mitten med en järnnit med spår av förgyllning på huvudet. På korset fanns spår av någon form av beläggning. I korsets nedre del fanns en tapp som visade att korset kan ha varit fastsatt i en skiva av trä. Det är inte orimligt att tänka sig att korset ingått som en del av ett portabelt träaltare.

Liknande träkors, 15-20 centimeter höga, har man funnit i många gravar på tidigkristna kyrkogårdar på Grönland. De har också påträffats på samtida gårdar. I stället för tapp har de grönländska korsen en spetsad bas för att kunna sättas i marken eller i en torvvägg inomhus för att markera en plats för enskild bön.

Adalvards Sigtuna

I början av 1060-talet vigde ärkebiskop Adalbert i Bremen Adalvard den yngre till "biskop för kyrkan i Sigtuna". I Adam av Bremens historia om Hamburg-Bremenstiftet och dess ärkebiskopar nedtecknad omkring år 1070 nämns fyra stift i Sverige: Birka, Hälsingland, Sigtuna och Skara. Sigtuna kom att fungera som biskopssäte fram till senast 1164 då ärkebiskopssätet i (Gamla) Uppsala inrättades. Sigtunastiftet kan dock ha upphört redan på 1130-talet.

Utbredningen av romanska stenkyrkor i Uppland under 1100-talet speglar sannolikt den ursprungliga omfattningen av sigtunastiftets organiserade område. De flesta av dessa kyrkor har kor med

en halvrund avslutning, en absid, som tolkats som en symbol för biskopens överhöghet. Det faktum att Sigtuna ligger i centrum av detta område, med ca 4-5 mils radie, medan (Gamla) Uppsala befinner sig i en nordlig periferi visar vilket stiftscentrum som var det ursprungliga.

Om vi skall tro Adam av Bremen var Sigtuna vid tidpunkten för Adalvards vigning inte någon kristen stad. Kristnandet var i stället en följd av Adalvards gärning, så att "alla invånare i Sigtuna och dess omnejd omvände sig till kristendomen". Adams utsago står i stark kontrast till det arkeologiska materialets. Man måste dock ha i åtanke att krönikans huvudsyfte var att glorifiera ärkestiftet Hamburg-Bremens missionsarbete i en tid då dess missionsroll var starkt ifrågasatt och utsatt för konkurrens. Kanske var det just det senare som gjorde att Adam inte betraktade sigtunaborna som kristna. Det är fullt möjligt att många redan hade mottagit dopet av någon konkurrerande missionsföreträdare eller rent av i frammande land, i Ryssland, Bysans eller England.

Kristet bålverk

Adam av Bremen såg Sigtuna, genom Adalvards insats, som ett kristet bålverk i kampen mot de asatroendes kultcentrum (Gamla) Uppsala. Bl.a. omtalas att Adalvard den yngre och biskop Egino i Lund planerat en kampanj för att förstöra hednatemplet i (Gamla) Uppsala, men avråtts därtill av kung Stenkil.

Adams välkända beskrivning av hednatemplet omgärdat med guldkedjor är ett klassiskt propagandastycke. Syftet var att framhålla vilken mäktig motståndare Hamburg-Bremenkyrkan hade att kämpa mot. Adam som själv inte varit på platsen kan också ha missförstått sin sagesman kung Sven Estridsen i Danmark. Han berättade troligtvis om tre gudabilder som stod i ena änden av en treskeppig kungahall och inte i en särskild byggnad, ett tempel.

Adalvards domkyrka

När biskop Adalvard den yngre i början av 1060-talet höll mässa i Sigtuna är det rimligt att tänka sig att denna mässa ägt rum i en träkyrka – Sigtunas första domkyrka – och att den låg på samma plats som den första stenkyrkan (i museets trädgård). Här framkom vid utgrävningar på 1990-talet en horisont gravar som var äldre än stenkyrkan. Dessa tidiga gravar täcktes av stenkyrkans byggnationslager och saknade därmed kalkbruk i fyllningen, medan de gravar som var samtida med stenkyrkan hade kalkbruk i fyllningen på grund av att de grävts genom byggnationslagret.

> **"Byggherrarna tillhörde samhällets topp. Kyrkorna var också världsliga manifestationer–sin tids skrytbyggen"**

De arkeologiska undersökningarna i och i anslutning till stenkyrkorna har varit alldeles för få och begränsade, för att det skall vara möjligt att dra några säkra slutsatser om hur många träkyrkor det funnits och när de byggts. Vi kan bara konstatera att det i flera fall finns gravar som är äldre än stenkyrkan och att det kan vara svårt att avgöra om dessa gravar skall knytas till en gravgård eller till en träkyrka med kyrkogård eller till både och.

En trolig träkyrka

Av en lycklig omständighet framkom för några år sedan, i kv. Magistern i stadsområdets östra kant, den hittills starkaste indikationen på en träkyrka. Undersökningsytan var inte stor, cirka 60 kvadratmeter. Inom denna yta framkom inte mindre än 28 tidigmedeltida gravar. Gravarna låg mycket tätt, men så gott som utan överlagringar och omgrävningar, vilket betyder att de representerar en ganska kort tidsrymd. I de flesta av gravarna fanns spår av träkistor. I endast två av gravarna påträffades föremål, en glaspärla respektive en slavisk tinningring av silver. Gravarna låg i tre förhållandevis välordnade rader, långsida mot långsida. Gravarnas orientering var i stort sett densamma, med några graders dragning åt VNV-OSO. Begravningsplatsen i kv. Magistern skiljer sig på det viset markant från de undersökta gravgårdarna i kv. Nunnan. De välordnade raderna med tätt liggande gravar och gravarnas likartade orientering indikerar en intilliggande kyrkobyggnad utanför undersökningsområdet. De gravlagdas armställning, med armarna utmed sidorna eller med händerna vid skötet, tyder på en datering till ca 1050-1150. Det innebär att kyrkan ifråga måste ha varit en träkyrka och att kyrkogården lagts ner innan det var aktuellt att bygga en ny kyrka av sten.

Det sakrala stadsrummet

Stenkyrkorna i Sigtuna tillhör de allra äldsta i Sverige. Den första som byggdes var biskopskyrkan i stadens mitt. Dessutom uppfördes ytterligare fem eller sex romanska stenkyrkor. Dessa låg alla på rad utmed en nyanlagd gata parallell med huvudgatan och mellan bebyggelsen och mer högländt terräng. Avståndet mellan varje kyrkogård var trettiofem till femtio meter.

Kyrkornas medvetna placering i staden vittnar om en vilja att skapa ett sakralt stadsrum där både Gud och Konung hyllades. Staden som byggts för att uppfylla kungamaktens behov, fick nu också en kristen innebörd. Den nyanlagda gatan som förenade S:t Per i väster och S:t Olof i öster fungerade som en ceremoniell processionsväg. Vid varje kyrka, beroende på vilka reliker som fanns i kyrkan, har olika kulthandlingar ägt rum.

Det är frestande att se kung Inge d.ä. som regerade 1079-1110, som hjärnan bakom skapandet av det sakrala stadsrummet. Dessutom torde han ha varit byggherre till både biskopskyrkan och S:t Per längst i väster. Övriga byggherrar tillhörde samhällets toppskikt. Kyrkorna var därför också världsliga manifestationer - sin tids skrytbyggen. Under den yngre järnåldern bevisade Mälardalens hövdingar sin storhet med att bygga jättelika gravhögar, på 1100-talet byggde stormännen privata stenkyrkor till sin egen och Guds ära. Med stenkyrkorna hade nu mässan och de ceremonier som tidigare utförts i hallen och på gravgården definitivt flyttat in i kyrkan och in i det sakrala stadsrummet.

Sten Tesch är fil. dr i arkeologi och chef för Sigtuna Museer
sten.sim@nordm.se

MER ATT LÄSA

Tesch, Sten: "Det sakrala stadsrummet - den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna". Medeltidsarkeologisk tidskrift META 2000:1.

Tesch, Sten & Edberg, Rune, red: "Biskopen i museets trädgård - en arkeologisk gåta" Sigtuna Museers skriftserie 9. 2001.